

УДК 341.232
DOI <https://doi.org/10.32782/39221461>

Полянський Є. Ю.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Матковська І. О.,
*аспірантка кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРО ВПЛИВ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ НА ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА В УКРАЇНІ

ABOUT THE INFLUENCE OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS ON THE APPLICATION OF CRIMINAL AND CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION IN UKRAINE

Тема дотримання прав та свобод особи в кримінальному процесі є добре відомою вже протягом тривалого часу. Демократизація соціально-політичних формацій призвела до необхідності врахування не лише інтересів держави, суспільства чи інших колективних інтересів, а також кожного конкретного права кожної конкретної особи. Навіть у випадках, коли факт вчинення нею злочину є доведеним, або ж характер такого злочину начебто не залишає підстав замислюватися про права злочинця.

Європейський суд з прав людини виконує функцію арбітра для держав-членів Ради Європи. Однією з умов членства в цій поважній організації є відмова від смертної кари як виду покарання в кримінальному законодавстві країни. Це свідчить про суто гуманістичний підхід до розуміння прав людини, і стосується як природних прав людини, так і її позитивних прав.

Ні для кого не секрет, що права особи в кримінальному процесі часто порушуються. Це стосується і права на захист, і допустимості отримання доказів та свідчень, строків застосування запобіжних заходів, строків досудового слідства та судового розгляду тощо. В таких випадках добитися справедливості на теренах вітчизняного законодавства може бути або надзвичайно складно, або ж взагалі неможливо.

Разом з тим, різне ставлення національного права держав до статусу прецедентів ЄСПЛ та надто ліберальний підхід до шляхів відновлення порушених прав та свобод осіб не дають можливостей визнати Суд в якості міжнародної інституції, здатної оперативно та безкомпромісно усувати порушення таких прав. На жаль події останнього часу доводять низьку ефективність міжнародних установ, які не мають прямих важелів впливу на державу-порушника. За таких умов ЄСПЛ також не здатний прямо впливати на стан додержання прав та свобод особи в кримінальному процесі, проте формування стандартів цих прав залишається цілком реальним функціоналом Суду.

Ключові слова: *Європейський суд з прав людини, стандарти прав та свобод людини, кваліфікація кримінальних правопорушень, права особи в кримінальному процесі, порушення права на захист та інших прав особи, що впливають на встановлення істини у справі.*

The topic of observing the rights and freedoms of a person in criminal proceedings has been well-known for a long time. The democratization of socio-political formations led to the need to take into account not only the interests of the state, society, or other collective interests but also each specific right of each specific person. Even in cases where the fact that she committed a crime is proven, or the nature of such a crime seems to leave no reason to think about the rights of the criminal.

The European Court of Human Rights acts as an arbitrator for the memberstates of the Council of Europe. One of the conditions of membership in this respectable organization is the rejection of the death penalty as a form of punishment in the country's criminal legislation. This indicates a purely humanistic approach to understanding human rights and concerns both natural and positive rights.

It is no secret that a person's rights are often violated in criminal proceedings. This applies to their right to defense, the admissibility of receiving evidence and testimony, the terms of applying preventive measures, the terms of pre-trial

investigation and trial, etc. In such cases, achieving justice in the field of domestic legislation can be extremely difficult, or impossible at all. At the same time, the different attitude of the national law of the states to the status of precedents of the ECHR and an overly liberal approach to the ways of restoring the violated rights and freedoms of individuals do not provide opportunities to recognize the Court as an international institution capable of promptly and uncompromisingly eliminating violations of such rights. Unfortunately, recent events prove the low effectiveness of international institutions that do not have direct leverage over the offending state. Under such conditions, the ECHR is also unable to directly influence the state of compliance with the rights and freedoms of a person in criminal proceedings, however, the formation of the standards of these rights remains a very real function of the Court.

Key words: *European Court of Human Rights, standards of human rights and freedoms, rights of a person in criminal proceedings, violation of the right to defense and other rights of a person affecting the establishment of the truth in a case.*

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини є широко відомою та шанованою міжнародною інституцією, метою функціонування якої є підвищення якості дотримання прав людини в країнах, які є членами Ради Європи. Разом з тим Суд в своїй діяльності засновується на встановленні порушень положень Європейської конвенції з прав та основних свобод людини, що зумовлює досить неповний підхід до відновлення справедливості, адже декларація фактів порушення тих чи інших прав не здатна усунути факти неправильного застосування національного кримінально-процесуального законодавства в минулому. Звісно, практика ЄСПЛ впливає на чинні стандарти правозастосування, зокрема в Україні, де в останні роки є очевидними позитивні зрушення в напрямку встановлення верховенства права, викоренення корупції та фактичного гарантування прав та свобод особи. Тому питання впливу практики ЄСПЛ на практичне застосування кримінально-процесуального законодавства і досі становить суттєвий науковий інтерес.

Аналіз основних досліджень та публікацій. Питанням повноважень ЄСПЛ, процесуальним засадам діяльності Суду, порядку виконання його рішень, їхньої імплементації в національне законодавство тощо, присвятила свої наукові праці значна кількість українських науковців. Зокрема цим питанням приділили увагу такі автори, як О. Кучинська, Т. Фулей, Р. Баранік, Г. Куцкір, В. Тертишник, Ю. Шемчушенко, В. Горошко, В. Буткевич, І. Ільченко, С. Шевчук, О. Крикуновта інші. Разом з тим у вітчизняній науці залишилося ще чимало нерозв'язаних питань в сфері застосування практики ЄСПЛ, використання її як джерела права тощо.

Метою дослідження є визначення характеру впливу практики Європейського суду з прав людини на застосування кримінального процесуального законодавства в Україні

Викладення основного матеріалу. Європейський суд з прав людини є авторитетною міжнародною інституцією, беззаперечним та неупередженим гарантом захисту прав людини в кримінальному процесі європейських держав. З моменту свого заснування в 1959 році, Суд став на захист прав людини на міжнародному рівні, і поширює свою юрисдикцію на судові рішення та вироки, винесені в межах судової системи держав-членів Ради Європи.

Як правило, Європейський суд з прав людини найчастіше має справу з порушенням прав осіб – учасників кримінального процесу, зокрема, на справедливий та швидкий судовий розгляд, незалежний та безпристрасний суд, порушення права на захист, застосуванням насильства та незаконних засобів збирання доказів тощо.

Європейський суд з прав людини кожного року розглядає тисячі скарг на порушення прав людини в кримінальному процесі. В своїх рішеннях ЄСПЛ прагне встановлювати нові стандарти захисту прав людини в кримінальному процесі, які мають враховуватися в подальшій судовій практиці країн-членів Ради ЄС. Це справедливо як для країни-порушниці стандартів прав людини в конкретній справі, так і для інших країн, які визнають юрисдикцію ЄСПЛ. Разом з тим виникає і чимало запитань щодо ефективності діяльності Суду. В науці було висловлено чимало думок щодо недостатності інструментарію, адже в багатьох випадках найменш демократичні країни-учасниці воліють не виконувати приписи ЄСПЛ, або ж виконують їх формально,

не усуваючи порушень прав людини, а в багатьох випадках – переслідуючи тих, хто реалізовує своє право на звернення до ЄСПЛ. Певно немає потреби наводити додаткової інформації щодо стану справ з додержанням прав людини в Російській федерації, яка фактично стала прикладом антинародного державного утворення, яке при цьому, формально намагається позиціонувати себе в якості демократичної та правової держави. Втім з виключенням РФ зі складу Ради Європи в 2022 році питання застосування практики ЄСПЛ в цій країні автоматично втратило будь-яку актуальність. Це призвело до неможливості подання в ЄСПЛ скарг проти РФ, втім зважаючи на фактичний бойкот європейських інституцій з боку керівництва держави-агресорки в підсумку це ніяк не вплинуло на стан додержання стандартів прав людини в цій країні.

Слід визнати, що порушення прав людини в кримінальному процесі є поширеним явищем не лише в вище зазначеній «недокраїні», але і в демократичних державах, та країнах, де демократія ще знаходиться в стані становлення.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини добре демонструє дану ситуацію. Можна побачити суттєві порушення основних процесуальних прав особи, аж до повного свавілля представників правоохоронних органів, навіть в таких поважних країнах, як Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії.

Наприклад, справа «Фокс, Кемпбелл і Хартлі проти Сполученого Королівства» стосувалася порушення прав підозрюваних у кримінальному процесі. Йшлося про порушення прав трьох ірландських громадян – Френка Фокса, Хозефа Кемпбелла та Ніколаса Хартлі, які були затримані та утримувалися в слідчому ізоляторі більш ніж два тижні, при цьому юридичну допомогу захисника їм не було забезпечено. Також щодо них застосовувався психологічний та фізичний тиск з метою змусити зізнатися в проведенні терористичної діяльності. Усі троє були засуджені британським судом на підставі зізнань, які вони зробили під час утримання в під вартою. Втім в 1994 році засуджені скористалися своїм правом та подали скаргу до ЄСПЛ на підставі порушення їхніх основних

процесуальних прав в кримінальному процесі. Через чотири роки Європейський суд з прав людини визнав, що Сполучене Королівство в особі представників правосуддя та правоохоронних органів порушили гарантії, викладені в статті 3 (заборона на жорстоке поводження) та 6 (право на чесний судовий розгляд) Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод.

Втім це не єдиний відомий випадок винесення ЄСПЛ рішення проти Сполученого Королівства в справі про порушення прав особи в кримінальному процесі. Справа «Мюррей проти Сполученого Королівства» стосувалася порушення права на захист в кримінальному процесі щодо звинувачення у вбивстві. Британський суд зобов'язав підозрюваного дати показання під присягою, проте право на юридичну допомогу йому роз'яснено не було. В підсумку він був звинувачений у вбивстві та засуджений до довічного ув'язнення. Звернення до ЄСПЛ зі скаргою на порушення статті 6 (право на справедливий процес) Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод дало позитивний для заявника результат. В 1994 році Суд визнав що порушення статті 6 Конвенції, та зобов'язав Сполучене Королівство виплатити підозрюваному компенсацію за збитки. Зокрема було зазначено, що право на юридичну допомогу та на виклик свідків захисту є суттєвими елементами справедливого процесу, яких не можна позбавляти особу без належного попередження та інформування про їхнє право на використання цих інструментів захисту.

Це стало важливим прецедентом для забезпечення фактичної реалізації принципу справедливості в європейському кримінальному процесі. процесуального права на справедливий процес у кримінальних справах.

Втім, це не далеко не всі прецеденти, створені Європейським судом з прав людини за підсумками розгляду скарг про порушення прав в кримінальному процесі з боку Сполученого Королівства. Зокрема цікавою є справа «Brogan and others v. United Kingdom». В 1987 році четверо осіб з Північної Ірландії були затримані за підозрою у вчиненні терористичних актів та збройному повстанні. Вони були утримувалися під арештом протягом

тривалого часу без надання права на справедливий суд. Пізніше вони були засуджені до довічного ув'язнення за злочини, свою причетність до яких вони заперечували. Підставою для звернення до ЄСПЛ стало незаконне тримання під вартою, та порушення права на захист на цієї стадії кримінального процесу. У 1989 році ЄСПЛ задовольнив їхню скаргу та постановив, з боку Сполученого Королівства мало місце порушення статті 6 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод.

Звісно, значно більша кількість заяв, про порушення прав в кримінальному процесі надходить до ЄСПЛ від країн, в яких демократичні інститути ще знаходяться на етапі становлення. На жаль, Україна була одним із лідерів з кількості звернень до ЄСПЛ з боку осіб, чії права були порушені.

Широкого розголосу отримала справа «Нечипорук і Йонкало проти України», в якій йшлося про порушення права на справедливий процес, свободу та безпеку, а також заборони катування і жорстокого або принижуючого ставлення. Так в 1994 році Олександр Нечипорук і Володимир Йонкало були затримані за підозрою в викраденні автомобіля. Під час тримання під вартою їх було піддано жорстокому та нелюдському поводженню включаючи побиття, катування електричним струмом, погрози сексуального насильства та інші форми фізичного й психологічного примусу з метою отримання зізнання у вчиненні злочину. Після фактичного відбуття покарання Нечипорук та Йонкало подали скаргу до ЄСПЛ У 2005 році Суд виніс рішення на їхню користь, в якому заявникам було присуджено компенсацію за порушення права на справедливий процес та інші права особи, відповідно до Європейської конвенції з прав людини. Суд зауважив що порушення прав осіб в кримінальному процесі були систематичними та поширеними, та вимагав від української влади прийняти заходи для запобігання подібним порушенням у майбутньому. Ця справа стала важливим прецедентом для захисту прав людини в Україні та інших країнах, які стикаються з проблемами тортур та незаконного утримання підозрюваних та обвинувачених у кримінальних справах.

Також цікавим є прецедент по справі «Кулик та інші проти України». Дана справа була розглянута Європейським судом з прав людини у 2018 році, в неї вирішувалося питання чи було порушено право на справедливий суд. Так фігуранти справи були затримані та трималися під вартою більше, ніж рік. Пізніше всі обвинувачення з них були зняті. У своєму рішенні ЄСПЛ визнав, що було порушено право заявників на справедливий суд, оскільки кримінальне провадження тривало необґрунтованодовго, не було дотримано належний баланс між інтересами держави та правами підозрюваних, також суттєво було порушено і право на захист.

Показовою є і справа «Чеботар проти Молдови», що була розглянута Європейським судом з прав людини у 2018 році. Заявник, Віталій Чеботар, був звинувачений у вбивстві та засуджений до довічного ув'язнення на підставі показань свідків, які не були присутні на суді і правдивість свідчень яких викликала сумніви. ЄСПЛ визнав порушення статті 6 Європейської конвенції з прав людини наголосив на тому, що судові рішення не можуть ґрунтуватися на недостовірних або не перевірених доказах. Суд зазначив, що не виклик до суду свідка, який надавав ключові показання проти Чеботаря, без можливості перевірки його показань, ставив під сумнів дотримання принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі.

Отже, виходячи з аналізу деяких справ з практики Європейського суду з прав людини можна звернути увагу, перш за все, на види порушень прав, які відбуваються в кримінальному процесі. Частіше за все це порушення права на захист, на справедливий суд, суттєві процесуальні порушення, які прямо можуть вплинути на об'єктивність встановлення істини в справі. Разом з тим не слід забувати, що величезна кількість скарг, які надходять в ЄСПЛ, піддається фільтрації, і в підсумку розглядається лише близько 5% всіх скарг, решта ж залишається без розгляду. Це пов'язано не лише з завантаженням суду, а також в великому ступені з політикою відбору скарг. Враховуючи обмежену юрисдикцію ЄСПЛ, суддям доводиться обмежуватися справами, які мають перспективу. Отже, чима-

ло скарг про суттєві порушення прав людини залишаються без розгляду.

Далі, фактично Європейський суд з прав людини фіксує факт порушення прав особи в кримінальному процесі та постановляє стягнути на користь заявника певну суму грошової компенсації та суму витрат на юридичну допомогу. Втім чи усуває це порушення процесуальних прав особи? В тому і справа, що ні. Отже, якщо особа була засуджена з порушенням її прав, наприклад, на захист, позитивне рішення ЄСПЛ по її скаргі не сприятиме перегляду справи чи звільненню особи від покарання чи кримінальної відповідальності.

Таким чином діяльність Європейського суду з прав людини зводиться, здебільше, до констатації фактів порушення прав людини та встановлення грошової компенсації для особи, чий процесуальні права були порушені. Разом з тим практика Європейського суду з прав людини працює і «на майбутнє». Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» гарантує обов'язковість врахування прецедентів, створених Судом, в практичній діяльності українських судів. Крім того, ст. 10 зазначеного Закону передбачає додаткові заходи індивідуального характеру стосовно особи, порушення прав якої було встановлено ЄСПЛ. Зокрема йдеться про повторний розгляд справи судом, в тому числі і відновлення провадження у справі. Разом з тим у вітчизняному кримінально-процесуальному законодавстві немає чіткого механізму, який дозволив би реалізувати положення цієї норми Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Тим більше виникає ще одне питання – юридична оцінка ступеня впливу порушення права особи в кримінальному процесі на об'єктивність

встановлення істини по справі. Крім того саме тлумачення положень ст. 10 Закону свідчить про те, що «додатковий» до грошової компенсації характер заходів з відновлення справедливості фактично переводить їх до категорії декларації.

Висновки. Практика Європейського Суду з прав людини є вагомим фактором, який впливає на практику застосування кримінального процесуального права в країнах, що є членами Ради Європи. Рішення ЄСПЛ наразі позитивно впливають і на додержання стандартів з прав людини в Україні, зокрема і в сфері застосування кримінального процесуального законодавства.

Можна вважати, що основною проблемою діяльності Суду залишається неможливість відновлення справедливості чи усунути наслідки порушення прав людини. Адже в значній кількості випадків засудження особи за вчинення злочину є результатом порушення її процесуальних прав, іншими словами в разі дотримання прав особи в кримінальному процесі перспективи постановлення обвинувального вироку судом були б сумнівними. Навіть рішення ЄСПЛ, яке задовольняє скаргу заявника, не здатне вплинути на результати несправедливого застосування до неї кримінально-процесуального законодавства. А присудження грошової компенсації не змінює фактичного стану справ, тим більше, що суми таких компенсацій, як правило, не є надто великими.

Разом з тим Україна демонструє послідовність у наслідуванні європейських цінностей, зокрема в сфері дотримання високих стандартів прав та свобод людини. Зокрема про це свідчить законодавчо закріплений обов'язковий характер прецедентів з практики ЄСПЛ для застосування в кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Case of Brogan and others v. The United Kingdom, Application no. 11209/84; 11234/84; 11266/84; 11386/85. 30 May 1989.
2. Drzemczewski A. European Human Rights Convention in Domestic Law. – 1983.
3. Буткевич В. Європейська конвенція з прав людини і основних свобод: генеза намірів і права. Право України. 2010. № 10. С. 80.
4. Ільченко І. Деякі питання застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини в Україні: веб-сайт. URL: <http://www.minjust.gov.ua/14103>

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : з поправками, відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13). Право України. 2010. № 10. С. 215–233.
6. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
7. Лобасюк І. Місце Європейської конвенції про захист прав іосновних свобод людини в Конституції та праві України. *Центр суддівських студій*. URL: <http://www.judges.org.ua/seminar21-2.htm>
8. С. Шевчук. Європейська конвенція про захист прав людини таосновних свобод: практика застосування та принципитлумачення у контексті сучасного українського праворозуміння. Українська правнича фундація. № 2'1999. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?AIdx=416>
9. Справа «Кулик та інші проти України» № 10035/07 від 15 червня 2017 року.
10. Справа «Мюррей проти Сполученого Королівства» №14310/88 від 28 жовтня 1994 року. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-113045&filename=001-113045.pdf>
11. Справа «Нечипорук, Йонкало проти України» №42310/04 від 21 квітня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text
12. Справа «Фокс, Кемпбелл і Хартлі проти Сполученого Королівства» 12244/86,12245/86, 12383/86 від 30 серпня 1990 року. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-112953&filename=CASE%20OF%20FOX%2C%20CAMPBELL%20AND%20HARTLEY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20\(ARTICLE%2050\)%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D.pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-112953&filename=CASE%20OF%20FOX%2C%20CAMPBELL%20AND%20HARTLEY%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20(ARTICLE%2050)%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D.pdf)
13. Справа «Чеботар проти Молдови» № 35615/06 від 13 листопада 2007 року. URL: <https://khpg.org/1359449527>